

CARMEN VALERO GIMENO, MESTRA I LLICENCIADA EN QUÍMIQUES

UNA PASSEJADA PER VALÈNCIA AMB ULLS D'EDUCADORES

VALÈNCIA, NOVEMBRE DEL 2022

PROFESSORA: MARIA DEL CARMEN AGULLÓ DÍAZ

HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ DE LES DONES. 4T PEDAGOGIA

1. L'EDUCACIÓ DE LES DONES AL SEGLE XVIII

CARRER DE LA SANG: CASA DE L'ENSENYANÇA

La Reial Casa d'Ensenyança de València fou una institució creada per l'arquebisbe Andrés Mayoral en el segle XVIII per tal d'impartir a les dones "*enseñanza esmerada y una educación esencialmente cristiana*".

L'arquebisbe de València, Andrés Mayoral (1738-1769), va impulsar la creació de centres educatius catòlics com el Seminari Andresià, destinat a educar, amb la deguda separació, homes nobles i pobres, la direcció del qual fou encomanada als escolapis,¹ i la Casa de l'Ensenyança de Xàtiva i la de València, per a educar xiquetes. L'arquebisbe Mayoral també és recordat perquè en 1762 va disposar que, a la diòcesi de València, els llibres parroquials s'escrigueren en castellà.

La Reial Casa de l'Ensenyança es va instal·lar en un edifici construït entre 1758 i 1763. Seguia el mateix patró que el Seminari Andresià, però destinat a dones. Era un establiment docent que tenia una secció per a l'educació de xiquetes de classe acomodada, que podien pagar assistència i manutenció, i una altra per a xiquetes sense recursos econòmics. Per tal de respectar l'obligada separació classista, en el segon pis hi havia "*el Colegio para la educación y recogimiento de doncellas de distinguido nacimiento o Nobles educandas*", mentre que al principal i als baixos s'ubicava el centre docent gratuït per a xiquetes *pobres*.

Façana del carrer de la Sang amb l'entrada a la Casa de l'Ensenyança i "Colegio de doncellas nobles". Es tractava d'una porta amb llinda on, a la part superior hi ha l'escut de l'arquebisbe i la inscripció "REAL CASA DE ENSEÑANZA DE NIÑAS Y COLEGIO DE EDUCANDAS".¹

El centre docent tenia una església o capella dedicada a Santa Rosa de Lima, situada a l'actual cantonada entre el carrer de l'Arquebisbe Mayoral i Periodista Azzati. La capella ja no existeix com a tal: ara la planta baixa és una sala d'exposicions (amb l'entrada per la portada de l'església) i en el primer pis hi ha la Sala Foral del Museu Municipal.

---

¹ En 1854, la Secretaria de l'Ajuntament de València es va traslladar a la planta baixa de la Casa de l'Ensenyança i a partir d'aquesta data començaria a ampliar les seues instal·lacions fins que en els anys 30 passà a ser únicament Ajuntament.

Les dues institucions eren dirigides per una superiora i unes quantes mestres que residien a l'edifici i que havien de pronunciar vots de castedat i obediència durant el temps que exerciren la docència. Tenien l'obligació d'impartir tres hores de classe de matí i tres de vesprada, mentre que la resta del temps estaven autoritzades a dedicar-lo a resar i fer labors que podien vendre. D'altra banda, havien de respectar certs preceptes com les restriccions de visites de persones estranyes a la casa, la prohibició de donar menjar i refrescos als visitants i la d'eixir a comprar personalment, de manera que tot el que els feia falta (fil, teles...) calia que ho dugueren allí per tal que triaren sense eixir de les dependències.

De 1851 a 1856, les religioses de l'orde de Loreto es feren càrrec de l'establiment.

El "*Colegio para la educación y recogimiento de doncellas de distinguido nacimiento*" estava destinat a xiquetes a partir de set anys, sanes i de família (pares i avis) decent (nobles o

Façana del carrer de l'Arquebisbe Mayoral. La porta en primer terme és la de l'antiga capella, i la següent era l'entrada de l'Escola Normal Masculina (en l'actualitat és la Policia Municipal).

que no exerciren oficis mecànics) que passaven a residir a la casa. Per aquesta raó calia que aportaren aixovar i pagaren, de manera avançada, matrícula i manteniment. El seu currículum compartia amb el de les xiquetes pobres l'ensenyament de la lectura, l'escriptura, la urbanitat, la doctrina cristiana i les labors, a què s'afegia, si era el cas, cant, dibuix i tocar instruments.

Va estar en funcionament fins a l'any 1856.

La Casa de l'Ensenyança, per la seua banda, situada al pis principal i a la planta baixa, impartia ensenyament a xiquetes pobres, que arribaren a superar el miler. Passà a ocupar el segon pis en 1856, quan el Col·legi es va dissoldre i desaparegué com a tal quan s'hi instal·là l'Escola Normal Femenina en 1867.²

---

² He tret aquestes dades de CALABUIG CARRA, Vicente (1897): *La Casa Enseñanza. Fundación del Arzobispo Mayoral*. València.

2. L'EDUCACIÓ DE LES DONES ALS SEGLES XIX I XX. CARRER DE LA SANG: LA NORMAL FEMENINA

La Normal Femenina, instal·lada al segon pis de l'edifici, es va inaugurar l'octubre de 1867. L'entrada era pel carrer de la Sang, per la que va ser portada principal de la Reial Casa de l'Ensenyança.

Impartia els cursos que formaven els graus elemental (2) i superior (1), i ací continuà fins que es va unificar amb la masculina i el posterior trasllat el gener de 1932.

En aquest edifici de la Normal impartiren classes la primera directora, Josefa Ágreda, i les professores Matilde Ridocci, Angelina Carnicer, Carmen García de Castro, María Villén, Josefa Carbonell i la seua germana, Maria Carbonell Sánchez, a la qual s'ha dedicat la placa que hi ha a l'actual carrer de l'Arquebisbe Mayoral.

El gener de 1932, les normals unificades es van traslladar al col·legi dels jesuïtes de la Gran Via, en declarar el Ministeri d'Instrucció Pública que l'edifici no reunia condicions higièniques ni pedagògiques. En aquesta ubicació estigueren fins al desembre de 1936, quan foren ocupades per l'Institut Obrer. Aprofitant el trasllat de les normals, a poc a poc

l'Ajuntament amplià les seues dependències i, una vegada finalitzada la guerra, la Normal es trobaria sense edifici propi i no en tingué cap fins a 1965.

Per a ampliar la informació sobre aquest capítol es pot consultar l'enllaç següent:

<http://www.uv.es/igualtat/actualitat/actualitat2013/informes/TREBALL%20CARMEN%20AGULLO.pdf>

AGULLÓ DÍAZ, Carmen; JUAN AGULLÓ, Blanca (2020) *Mestres de mestres. 150 anys de formació de mestres valencianes*. PUV.

Per a completar la biografia de Maria Carbonell, pàgines 27-28.

3. L'EDUCACIÓ DE LES DONES EN TEMPS DE GUERRA: EL REFUGI DE L'AJUNTAMENT

A València hi va haver un gran interès per construir refugis pròxims als centres educatius. D'aquesta manera s'intentava mantenir la normalitat escolar i els menuts disposaven d'un lloc on es protegien de les bombes. De fet, aquest refugi es va construir en 1938 amb capacitat per a 700 infants, amb l'objectiu de protegir l'alumnat del grup escolar que hi havia a l'Ajuntament actual, on l'alumnat de Magisteri feia les pràctiques.

La rehabilitació que s'ha fet del refugi mostra l'aspecte que tenia en origen.

Més informació: <https://cultural.valencia.es/museu/refugi-antiaeri-ajuntament-de-valencia/>

4. L'EDUCACIÓ DE LES DONES AL SEGLE XIX. L'INSTITUT LLUÍS VIVES

L'Institut Lluís Vives va ser, al principi, un centre educatiu dels jesuïtes únicament masculí.

En el segle XVI, els jesuïtes fundaren un col·legi que es convertí en el Col·legi de Sant Pau, i un seminari, el Reial Seminari de Nobles de Sant Ignasi. Des de l'expulsió dels jesuïtes, en 1845, es va convertir en el primer institut d'ensenyament mitjà de València, quan la reforma lligada al Pla Pidal (1845) creava en cada capital de província un institut per a la continuació de la instrucció primària elemental. Aquest establiment d'ensenyament tenia caràcter públic i s'anomenava Institut General i Tècnic. Incloïa gabinets de Física i Història Natural, juntament amb càtedres de Dibuix i Cal·ligrafia. Assistien a les aules d'aquest Institut, l'únic que hi havia a València, els fills de la burgesia liberal que no volia una formació dels seus fills a càrrec de cap orde religiós.

L'any 1930 passa a ser l'Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà "Luis Vives". Actualment és l'Institut d'Ensenyament Secundari Lluís Vives i imparteix classes d'ESO i batxillerat.

LES PRIMERES BATXILLERES

A València, la presència de dones en estudis de batxillerat fou molt minoritària. Entre l'any 1882 –data de finalització dels estudis de les primeres titulades– i 1900, només vuit aconseguiren el títol a l'Institut Lluís Vives ubicat a la capital.

Les dues primeres batxilleres, María Amelia Perales García i Manuela Solís de Clarás, filles del secretari i del director de la Normal Masculina, no per casualitat tenien germans que cursaven batxillerat al mateix temps que elles, cosa que va facilitar-los tant l'accés com la convivència amb els altres companys i professorat masculí. El director de l'Escola Normal de València, Prudencio Solís Miguel, i el professor de la mateixa Escola, Baltasar Perales, formaren part, per tant, dels homes que, confiant que l'avanç social es produiria mitjançant l'accés a l'educació de la major part de la població, incloent-hi les dones, signaren a les seues filles els permisos necessaris per a poder matricular-se a l'Institut Lluís Vives.

Cal reconèixer que la incorporació femenina va ser molt més lenta del que faria pensar una ciutat on el pensament blasquista, republicà i liberal semblava ser predominant. Tal vegada, com afirma Àngels Martínez Bonafé, el projecte democràtic burgès de l'ensenyament secundari fou frustrat igual que el projecte polític liberal i "el batxillerat continuava tenint un caràcter elitista, entès com un pas previ a la carrera universitària amb predomini dels estudis clàssics literaris".³ La realitat ens mostra que en les dues primeres dècades del segle XX ni tan sols hi ha batxilleres cada any, de manera que si bé en 1902 trobem una titulada, no en trobarem una altra fins a l'any 1906, dues en 1907, una en 1908 i una altra en 1910, que sumen un total de només sis dones en deu anys. La dècada següent no va ser tampoc molt més fructífera i només l'aprovació de la llei de 1910 animaria matrícula i titulació, que augmentaria, de manera molt irregular, des de tres en 1912 fins a deu en 1924 (tres en 1912, una en 1913, tres en 1915, tres en 1916, vuit en 1919, quatre en 1920, set en 1921, tres en 1922, vuit en 1923 i deu en 1924).

---

³ MARTÍNEZ BONAFÉ, Àngels (1985) "Ensenyament secundari i formació de la burgesia al País Valencià". En *Escola i Estat. Actes de les VII Jornades d'Història de l'Educació als PPCC*. Eumo editorial, Vic, p. 176.

5. EN RECORD DE L'EXILI INTERIOR

CORREUS 10: OFICINES DE LA CAFETERIA NOEL

La mestra valencianista republicana Empar Navarro Giner, després d'haver estat expulsada de Magisteri pel seu compromís amb la República, va treballar a l'Ajuntament de València fins que la van tornar a acomiadar perquè es pronuncià contra el franquisme. Per tal de sobreviure va treballar a les oficines de la cafeteria Noel.

Volem recordar amb ella totes les mestres que patiren l'exili interior pel fet d'intentar canviar l'escola i la societat.

Dades biogràfiques d'Empar Navarro Giner: AGULLÓ DIAZ, Carmen (2020) *Mestres valencianes republicanes*, PUV, p. 39-48.

Més informació: À punt. *Valentes*. Empar Navarro Giner:

https://www.apuntmedia.es/programes/valentes/temporada-1/09-07-2018-empar-navarro-1900-1986_134_1392738.html

6. L'EDUCACIÓ DE LES DONES AL SEGLE XV. LA INSTRUCCIÓ DE LA DONA CRISTIANA. LLUÍS VIVES. UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

(València, 1492 - Bruges (Flandes) 1540).

De família de jueus conversos, estudià a les universitats de València i París. Des de 1512 viu a Flandes, on és professor de la Universitat de Lovaina i coneix Erasme de Rotterdam. Amic de Thomas More, ensenya a la Universitat d'Oxford des de 1523. És un dels màxims exponents de l'humanisme renaixentista.

Entre les seues obres hi ha *Sobre l'ànima i la vida* (1538) i *Sobre la veritable fe cristiana* (1543). En la seua obra pedagògica destaquen *De ratione studii puerilis* (1523), sobre mètodes i programes d'una educació humanística; *De ingenuarum adolescentium ac puellarum institutione* (1545); *De officio mariti*, *De disciplinis* (1531) i *La instrucció de la dona cristiana (De institutione foeminae christianae)* (1524) escrita

per encàrrec de la reina Caterina d'Anglaterra per a educar la seua filla Maria Tudor, fruit del matrimoni amb Enric VIII. En aquesta obra, Lluís Vives parteix d'una condició de la dona diferent i menys perfecta que la de l'home.

Defensa i demana educació per a les dones perquè la saviesa és font de virtut i origen de beneficis per a la casa. Considera que ha d'estar al servei de la família, de manera principal dels fills. És per això que cal un currículum diferenciat, limitat per la VIRGINITAT. Les dones han de ser instruïdes i educades en LLETRES I COSTUMS, amb preferència d'aquests sobre aquelles. Respecte a la **formació intel·lectual**, demana que siga en la llengua pròpia i, després, la llatina; en filosofia, sols la moral i no cal entrar en altres sabers sobre la natura ni matemàtiques. **La formació domèstica** inclou teixir llana i fil, i **la formació en costums** es vincula al perfeccionament en la virtut. Les virtuts femenines serien la **pietat** (principal virtut de la dona), la **virginitat** (important en la fadrina), la **castedat**, el **pudor** i la **temprança**, **l'austeritat**, **la modèstia** (en el vestit i en la manca d'afaits i maquillatge).

http://ca.wikipedia.org/wiki/Joan_Llu%C3%ADs_Vives_i_March

7. LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA. LA BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT: *IN MEMORIAM* MARÍA MOLINER

María Moliner, que treballava a l'arxiu de la Delegació d'Hisenda, es va fer càrrec de les biblioteques escolars i populars de les missions pedagògiques: feia un seguiment detallat de l'ús d'aquestes biblioteques, visitava pobles i escoles, ajuntaments i biblioteques.

El setembre de 1936 la va cridar el rector de la Universitat de València perquè dirigira la biblioteca universitària. Però ja en plena guerra civil, a les acaballes de 1937 hagué d'abandonar el lloc a fi de dedicar-se de ple a la direcció de l'Oficina d'Adquisició i Canvi Internacional de Publicacions i, també, per a treballar com a vocal de la Secció de Biblioteques del Consell Central d'Arxius, Biblioteques i Tresor Artístic.

Més informació sobre María Moliner, en la seua biografia, pàgines 36-38.

8. TORNADA A LA REPÚBLICA: UNA PASSEJADA PEL CARRER DE LA PAU

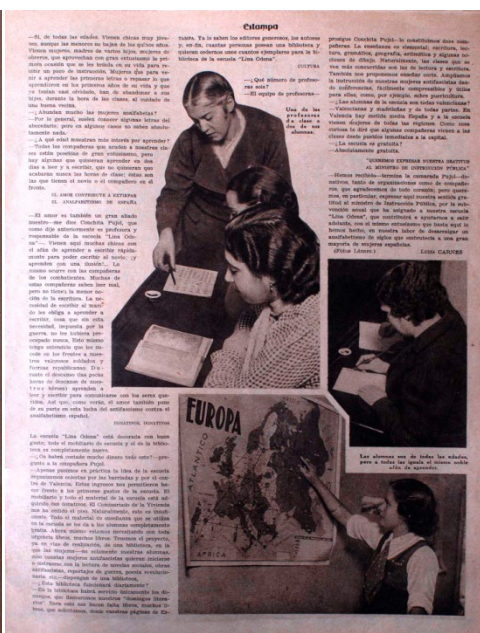
CARRER DE LA PAU 5. ESCOLA D'ADULTES "LINA ÓDENA UNIÓN DE MUCHACHAS"

"El domingo se inauguró la Escuela femenina antifascista Lina Ódena. Pepita Vila, Concha Pujol Más, camarada responsable de la escuela. Encarna Cubells recitó poemas. Intervinieron **Manolita Ballester** y **Enriqueta Agut** con unas palabras breves pero magníficas hablando de aquella escuela antigua, egoista y fría que sólo enseñaba al hijo del burgués mientras abandonaba por completo la educación del obrero". Gener de 1937.

Consulteu les biografies de Manolita Ballester (p. 25-27) i d'Enriqueta Agut, p. (21-22) i els documentals següents:

https://www.apuntmedia.es/programes/valentes/temporada-1/25-06-2018-manuela-ballester_134_1392748.html

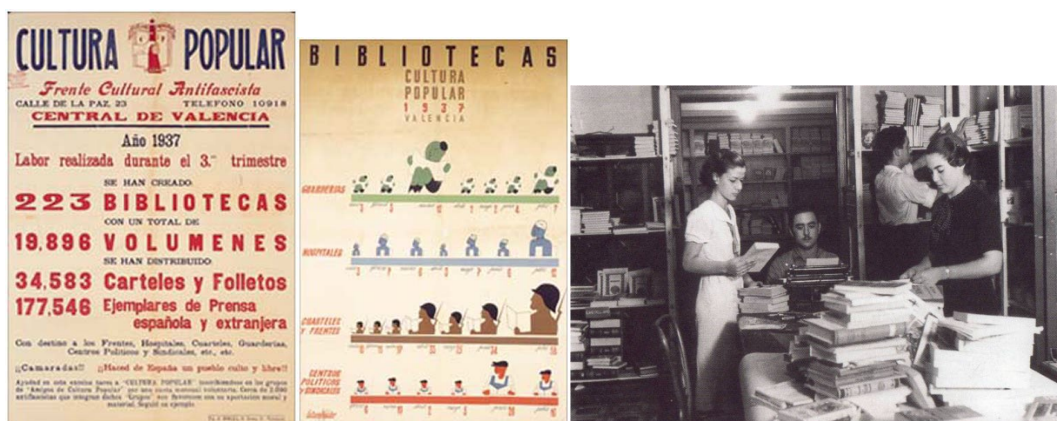
https://www.apuntmedia.es/programes/valentes/temporada-2/07-07-2019-enriqueta-agut-arter-1912-1998_134_1392665.html

CARRER DE LA PAU 10: CASA DE LA CULTURA DE DONES LLIURES (VEGEU LA PÀGINA 14 I SEGÜENTS)

CARRER DE LA PAU 11. COMITÈ DE DONES ANTIFEIXISTES

CARRER DE LA PAU 23. CULTURA POPULAR

Cultura Popular va nèixer el 1936 després de la victòria del Front Popular com una federació de totes les associacions culturals que ja existien vinculades al moviment obrer. La seua Secció de Biblioteques tenia com a missió coordinar totes les biblioteques obreres i els serveis culturals dels partits polítics i les organitzacions del Front Popular.

L'esclat de la Guerra Civil va afavorir que Cultura Popular assolira gran rellevància: la seua activitat es va centrar a partir de llavors en l'enviament i l'organització de biblioteques als hospitals i al front. Es van crear les denominades biblioteques de guerra, que estaven compostes per les biblioteques de llar del soldat, biblioteques d'hospitals i biblioteques de batallons.

Milícies de la Cultura. Gener de 1937. Es tracta d'un cos de mestres i instructors escolars que intenta combatre el feixisme amb la difusió de la cultura, concretada en l'alfabetització dels soldats al front de guerra i als hospitals. Ofereix mitjançant mestres i estudiants de Magisteri alfabetització als soldats. La secció Biblioteques Circulants envia llibres al front. Segons el decret de constitució, les dones només podien exercir de milicianes als hospitals, no al front de guerra.

Vegeu la biografia de Teresa Andrés (p. 23-24).

CARRER DE LA PAU 29. FEDERACIÓ DE DONES LLIURES

Dones Lliures naix com una organització de dones principalment obreres, treballadores manuals i lluitadores sindicals. Hi destaca un nucli reduït de dones amb una sòlida formació cultural i acadèmica que establiran lligams entre el món del treball i el de la cultura. Lucía Sánchez Saornil, treballadora i poeta, Mercedes Comaposada i Amparo Poch, metgessa, seran les cares visibles d'un moviment que no deixarà de créixer, potser perquè la solidaritat entre elles es convertirà en una de les seues característiques més destacades, de manera que la *“solidaridad fraternal y humana entre mujeres es la marca de la relación de sus integrantes”* (Concha Liaño, 2005).

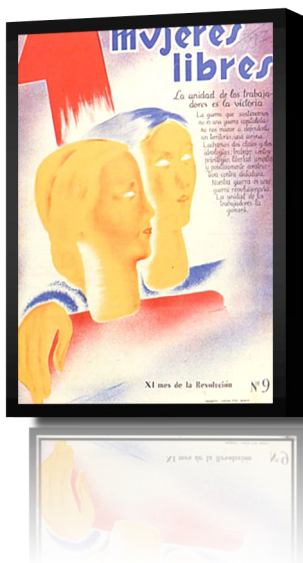
El I Congrés de Dones Lliures es va fer a València del 20 al 22 d'agost de 1937 i s'hi va constituir la Federació Nacional de Dones Lliures, iniciada per Lucía Sánchez Saornil, Mercedes Comaposada i Amparo Poch Gascón. Segons declaren els seus estatuts, Dones Lliures és *“una fuerza femenina consciente y responsable que actúa como vanguardia de progreso, con la finalidad de emancipar a la mujer de la triple esclavitud a que ha estado y sigue estando sometida: esclavitud de ignorancia, esclavitud de mujer y esclavitud de productora”*.

Tres seran les lluites que emprendran:

1. Contra el capital: dins del moviment anarquista. Lluita comuna amb els homes. Comporta la militància a la CNT i el seu compromís com a sindicalistes.
2. Contra el sistema patriarcal. Militància en Dones Lliures. Lluita específica de les dones.
3. Contra la ignorància: l'educació fa lliures les persones, cal ensenyar-los a pensar per elles mateixes. Cultura és llibertat.

L'educació i la cultura eren, per tant, objectius importants, i van organitzar classes elementals, escoles professionals i instituts de Dones Lliures, per a una preparació elemental o tècnica, a més de cursos preparatoris d'infermeria, puericultura, etc. A València, el més important estava situat al carrer de la Pau 10, on també preparaven per a l'accés a l'Institut Obrer.

Editaven la revista *Mujeres Libres*, com a òrgan portaveu de l'associació. Amparo Poch i Gascón es va unir a aquest projecte. La revista va eixir immediatament i se'n van publicar 13 números. Així mateix, van publicar diversos opuscles d'orientació social, cultural, pedagògica, etc., per exemple *Niño*, de la Dra. Amparo Poch; *Horas de revolución* i *Romancero de mujeres libres*, de Lucía Sanchez Saornil; *La composición literaria infantil* de Carmen Conde; *Mujeres de las revoluciones*, d'Etta Federn; etc.

Més de 20.000 dones participaren en el somni de Dones Lliures durant els tres anys que va durar, compromeses en la triple lluita contra el capital, la ignorància i el patriarcat, convençudes que, per mitjà de la cultura i la solidaritat entre dones, podrien arribar a canviar la societat patriarcal.

Un somni que, esvaït l'any 1939 per la victòria franquista, les obligà a fugir i anar-se'n a l'exili o restar en un dur exili interior en la nit fosca de la dictadura franquista.

Consulteu la biografia de Lucía Sánchez Saornil, p. 49-50.

CARRER DE LA PAU 38. DONES ANTIFEIXISTES

L'organització Dones contra la Guerra i el Feixisme, de caràcter ampli i pluralista creada en 1933, en juliol de 1934 celebrà el seu primer congrés a Espanya, amb 78 delegades de diversos partits i sense afiliació política, i es constituí el Comitè Nacional de Dones Contra la Guerra i el Feixisme. Dolores Ibárruri fou escollida presidenta; i Catalina Salmerón presidenta d'honor. En formaren part Victoria Kent, Clara Campoamor, María Martínez Sierra, Veneranda Manzano, María Teresa León, Lina Ódena...

El Congrés es va fer a Madrid i d'allí eixirien vuit delegades per a participar a París en el I Congrés Internacional (agost 1934). Entre aquestes dones cal fer esment d'Encarnación Fuyola, Matilde Cantos pel PSOE i la mestra Empar Navarro, del Comitè Provincial de València. Tindrà una actuació destacada atenent els afectats per la revolució d'octubre, en especial donant assistència als xiquets evacuats d'Astúries. Editen la revista *Mujeres*.

Amb el temps passarà a denominar-se Associació de Dones Antifeixistes (ADA) i en 1936 Agrupació de Dones Antifeixistes. La presidenta era Dolores Ibárruri, la *Passionària*.

El colp militar del 18 de juliol va fer que, en Dones Antifeixistes, unes quantes optaren per anar al front (les milicianes), mentre que d'altres volien fer-se càrrec de les tasques de rereguarda.

Dolores Ibárruri, la *Passionària*, juntament amb el general Walter i Francisco Antón.

Durant la guerra fou la única associació a què el Govern de la República va encomanar la tasca d'organitzar les activitats de les dones a la rereguarda. Una vegada instal·lat a València, el Comitè es dedica a "*Organizar la retaguardia, movilizando a las mujeres para que ocupen los puestos que dejen libres los hombres en el taller, fábricas, en las oficinas, comercio y en la agricultura.*

Organizar la asistencia a los niños, inválidos viejos y mujeres refugiados en la zona de guerra.

Crear guarderías para niños en Valencia provincia así como refugios y granjas avícolas".

Es van ocupar de qüestions sanitàries, d'assistència mèdica, de l'ajuda als xiquets mitjançant organismes de caràcter estatal (Higiene Infantil del Ministeri de Sanitat i Instrucció Pública, el Consell Nacional per a la Infància Evacuada...) i internacionals. Treballaren en tallers de confecció de roba, en abastiment i ocuparen llocs de responsabilitat política en l'Administració pública.

El 1937 a València van crear la revista *Pasionaria*, dirigida per Manuela Ballester i on participaren també les mestres Enriqueta Agut, Empar Navarro i Consuelo Sempere.

En octubre de 1937 es va fer a València, en aquell moment capital de la República, la segona Conferència de Dones Antifeixistes.

A fi de completar informació sobre aquest apartat es pot consultar l'enllaç següent: <http://lahistoriaenlamemoria.blogspot.com.es/p/asociacion-de-mujeres-antifascistas.html#comment-form>

9. LA FI DEL CAMÍ: EL PARTERRE

El mes de juliol de 1931, l'Ajuntament projecta establir al Parterre una escola-jardí per a quatre-cents xiquets i xiquetes.

“La Escuela del porvenir será sencilla, sana y alegre, un medio natural para el desenvolvimiento de la personalidad infantil y una preparación para la vida. Estará emplazada en el punto más sano y risueño de la población: a ser posible en los linderos del campo, del bosque y entre las frondas de los jardines, para que los tiernos organismos reciban las salutíferas caricias de las auras y de los rayos solares. Ocupará considerable espacio para campo, jardín, palestra de juegos y para los trabajos al aire libre”.⁴

Es va fer realitat els anys republicans.

---

⁴ “Federació de Mestres de Llevant. Congrés de Pedagogia celebrado en Valencia”, *El Magisterio Valenciano*, núm. 2302, any 1924, p. 78.

Guillermina Medrano i Enriqueta Agut, dues mestres passejant per la València republicana.

BIOGRAFIA D'ALGUNES DONES QUE ENS HAN ACOMPANYAT EN LA PASSEJADA

ENRIQUETA AGUT: LA PALOMETA DEL FRONT POPULAR

La vida d'Enriqueta Agut (Castelló 1912, Mèxic 1998) és un exemple paradigmàtic de les dones que, compromeses amb el canvi polític i social de la República, hagueren d'oblidar i reprimir els records per tal de poder sobreviure al dolor del paradís perdut.

Nascuda a la capital de la Plana, el seu origen li va marcar l'estima per la llengua i pels costums del país. El valencià seria la seua llengua materna i la utilitzaria fins i tot en l'exili, on transmetria als alumnes, primer, i als fills i nets després, cançons populars i contes tradicionals valencians.

Filla d'un empresari de l'hostaleria, es trasllada a València (1922), on estudia batxillerat i Magisteri i forma part de la primera promoció del Pla Professional de València (1931-1935). Participa en l'experiència d'educació popular de les missions pedagògiques i és un dels membres més destacats de la delegació valenciana ja que organitza la missió de Mançanera (Terol I); les de Narboneta, Sinarques i altres pobles; les de Bronchales i altres pobles de Terol; i una altra que no apareix registrada, en què tornaria a Narboneta i altres pobles de Conca. A més, en la Setmana Pedagògica d'Ontinyent, les dona a conèixer als mestres assistents i actua per a la població.

Acabada la carrera, després del curs de pràctiques al grup Balmes de València, fou destinada a l'escola de pàrvuls de Puçol, on va exercir fins al gener de 1936, quan van traslladar-la com a agregada a la inspecció al grup Balmes. D'ací passaria a l'Institut d'Assistència Social Mestre Ripoll per a substituir els ordes religiosos encarregats de l'ensenyament als establiments dependents de la Diputació.

Dona compromesa, d'estudiant va pertànyer a la FUE i, com a treballadora de l'ensenyament, al grup sindical marxista de la FETE. Políticament va formar part de les Joventuts d'Esquerra Republicana i del Front Popular Femení. Més tard es radicalitzà ideològicament i va ser membre del Partit Comunista (setembre de 1936).

Dotada de gran capacitat d'oratória, va ser una de les oradores més actives de la València republicana, característica que li proporcionà el sobrenom de *la palometa del Front Popular*. La destacada participació d'Enriqueta en la campanya electoral a favor del Front Popular tindrà continuïtat en nombrosos mítings, actes de caràcter propagandístic i manifestacions, com la del 8 de març de 1937, en què va ser la portaveu de les dones davant del Govern Civil.

Feminista convençuda, fou secretària de l'Agrupació Femenina d'Esquerra Republicana i de l'Agrupació de Dones Antifeixistes, formà part de la redacció de la revista *Pasionaria* i col·laborà en l'escola d'adultes Lina Ódena.

Després de contraure matrimoni amb Rómulo García Salcedo, en 1938 es trasllada a Gualba, on abandona les tasques polítiques. El mes de febrer de 1939, embarassada, travessa els Pirineus. Dona a llum a Grenoble i s'embarca, pocs dies després, amb la seua filla Adela, el marit i el germà, el pintor Pepe Agut, cap a Mèxic en el *Sinaia*, vaixell disposat pel govern mexicà de Lázaro Cárdenas per tal de proporcionar asil polític als derrotats de la Guerra Civil.

Mentrestant, començava el seu procés de depuració com a funcionària de Magisteri que conclouria, malgrat la seua indefensió, amb la sanció d'expulsió per l'aplicació de l'article 171 (abandó del lloc de treball).

A Mèxic deixa de banda tota activitat professional i es dedica a l'atenció de la família, que es veurà augmentada amb un fill (Rómulo) i una altra filla (Ketty). Després d'un breu període en el Partit Comunista, deixarà la militància política, tot i que mantindrà bones relacions amb els exiliats, entre els quals destaca l'amistat amb la pintora Manolita Ballester i la pediatra Mercedes Maestre.

En 1986 torna a València, però no s'hi vol quedar i se'n torna a Mèxic, on morí anys més tard.

Per a ampliar la seua biografia es pot consultar AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen (2020): *Mestres valencianes republicanes*, PUV.

TERESA ANDRÉS, BIBLIOTECÀRIA EN TEMPS DE GUERRA

Nascuda el 1907 en un poble de Valladolid, de mare mestra i pare metge, va tenir formació universitària amb un expedient acadèmic extraordinari. El pas per la *Residencia de Señoritas* va marcar la seua formació i inquietuds. Dominava tres idiomes i va estar becada a Alemanya en els anys trenta. En 1931 obté el primer lloc en les oposicions al Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs.

La militància esquerrana la va portar a assumir altes responsabilitats durant la Guerra Civil en l'àmbit de la cultura: forma part de la Comissió Gestora del Cos Facultatiu creada el 1936 i de la Secció de Biblioteques del Consell Central (1937-1938). Però l'activitat que la farà més coneguda és ser la bibliotecària que va portar endavant la Secció de Biblioteques de Cultura Popular, un quefer que, especialment els primers mesos de la contesa, va ser ingent.

La seua activitat tenia com a objectiu fonamental fer arribar llibres a les trinxeres i als hospitals. De fet, es calcula que es van enviar més de 150.000 fons bibliogràfics i publicacions periòdiques i que es van crear 931 biblioteques. S'editava també el *Boletín Cultura Popular*, que donava compte de les activitats que es duïen a terme. Al capdavant de les biblioteques hi havia el comissari del batalló o el milicià de la Cultura, que rebia els fons ja catalogats i classificats. D'aquesta manera es podien enviar biblioteques totalment organitzades, fixes i mòbils, als diversos fronts de batalla. L'esforç de Teresa Andrés tenia com a principal objectiu crear una autèntica cultura popular en temps de guerra.

Casada amb Emili Gómez Nadal,⁵ a principi de 1939, després de la caiguda del front a Catalunya, s'exilia a França (son pare i un germà foren afusellats pels franquistes al principi de la guerra) i intenta, sense èxit, traslladar-se a Mèxic amb la família. Després de la invasió nazi participa en un grup comunista de la Resistència Francesa fins a l'alliberament de París en 1944. Abans de morir prematurament en 1946 a causa d'una leucèmia, va treballar en el catàleg dels llibres espanyols de les biblioteques de París en 1945, a les ordres de Marcel Bataillon, i va representar Espanya en el I Congrés de Dones Democràtiques que es va fer a París en 1945.

---

⁵ Emili Gómez Nadal era germà, per part de mare, de Nicolau Primitiu Gómez Serrano, impulsor de la normalització social del valencià, i d'Eliseu Gómez Serrano, qui va ser director de la Normal d'Alacant, diputat a Corts, regidor de l'Ajuntament d'Alacant i afusellat per la dictadura franquista el mes d'abril de 1939.

Com tantes dones republicanes, va ser difamada i condemnada a l'ostracisme pels vencedors de la Guerra.

La biografia de Teresa Andrés s'ha extret d'ací:

<https://translate.google.es/translate?hl=ca&sl=es&u=http://lahojadelabiblioteca.blogspot.com/2014/03/teresa-andres-bibliotecaria-en-tiempos.html&prev=search>.

Per a més informació es pot llegir la biografia escrita pel seu fill: *Teresa Andrés: biografia* / Antonio Gómez Andrés. València: Publicacions de la Universitat de València, 2014. 180 p. ISBN 978-84-370-9249-2

http://puv.uv.es/product_info.php?products_id=24969&language=es&osCsid=20eb103baed3f1ce07f5a61f2c20df89.

MANOLITA BALLESTER: CIUTADANA I PINTORA D'AVANTGUARDA

Manuela Ballester Vilaseca (València 1908-Berlín 1994) era membre d'una família d'artistes. Va conèixer Josep Renau Berenguer a l'Escola Superior de Belles Arts de Sant Carles a València, on va estudiar pintura entre els anys 1921-1927. Va formar part de l'avantguarda artística valenciana dels anys trenta. El març de 1931 va participar en una exposició col·lectiva d'artistes valencians a la Sala Blava de l'Ateneu Mercantil de València.

Amb la proclamació de la Segona República, juntament amb Josep Renau, va entrar en contacte amb l'anarquisme i l'anarcosindicalisme i va fer col·laboracions en les revistes *Estudios* (València, 1929-1937) i *Orto* (València, 1932-1934). Posteriorment, Manuela Ballester i Josep Renau van passar a militar en el Partit Comunista d'Espanya i també col·laboraren amb la Unió d'Escriptors i Artistes Proletaris (UEAP) i amb la revista *Nueva Cultura*, mitjà de difusió d'aquesta organització.

En aquests anys la seua obra artística va consistir a compaginar la pintura amb el disseny gràfic i la moda per a diverses revistes: *Crónica* (Madrid, 1931-1936), *Hogar y Moda* (València, 1931-1936) i dibuixos, il·lustracions i fotomuntatges per a les revistes *Estudios*, *Orto* i *Nueva Cultura*. Entre la seua obra també hi ha portades de llibres per a les edicions d'*Orto*, *Estudios* i *Cénit*. Va fer alguna portada per a la col·lecció de llibres en valencià *Nostra Novel·la*, en concret la coberta del llibret *La novel·la d'una novel·la* (1930), de Francesc Almela i Vives.

El 29 de setembre de 1932 va contraure matrimoni civil amb Josep Renau. Amb l'esclat de la Guerra Civil i el nomenament de Renau com a director general de Belles Arts del Ministeri d'Instrucció Pública, en el govern de Francisco Largo Caballero (1936), va continuar a València amb la família i els fills. Va compaginar el quefer domèstic amb l'acció política; participà en assemblees i pronuncià diversos discursos en mítings en defensa de la causa republicana i com a membre destacat de l'*Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura*. Va dirigir la revista *Pasionaria* (València 1937), de l'Agrupació de Dones Antifeixistes de València, i va

col·laborar en diverses tasques amb l'Exèrcit Popular. El 1937 va participar en el Congrés Internacional d'Escriptors en Defensa de la Cultura.

El gener de 1938, juntament amb la mare, les germanes i els fills, es va traslladar a Barcelona. Un any després travessaven la frontera pel Pertús i, així, empenia un llarg exili entre França, Mèxic i la República Democràtica Alemanya.

Exiliada a Mèxic des de 1939 fins a l'agost de 1959, continuà col·laborant com a dibuixant juntament amb el marit, a qui ajudà a pintar el mural *Espanya cap a Amèrica* per a l'Hotel Casino de la Selva a Cuernavaca. En aquesta etapa va pintar retrats de molts exiliats espanyols, de les seues famílies i amics, alguns mitjançant la tècnica de pintura a l'oli, i va ser il·lustradora de l'editorial Atlántida, creada per republicans espanyols. Participà en diverses exposicions col·lectives a la Casa de la Cultura Espanyola i a la Casa Regional Valenciana de Mèxic. També va pintar cartells de cinema per a productores com Aerofilms, Producciones Calderón, Diana Films, Filmes, etc.

L'any 1959, Manuela es va traslladar a Berlín, la relació amb Renau no anava bé i es van separar en 1962. Va fer uns quants viatges a València després de morir Franco (1975), encara que va tornar a Berlín, on morí.

La major part del seu quefer artístic forma part del camp de la il·lustració, el cartellisme i el dibuix comercial.

Biografia redactada per Vicenta Verdugo. Es pot consultar ací: http://www.dbd.cat/fitxa_biografies.php?id=885

Documental amb la biografia de Manuela Ballester: https://www.apuntmedia.es/programes/valentes/temporada-1/25-06-2018-manuela-ballester_134_1392748.html

MARIA CARBONELL I SÁNCHEZ: TOTA UNA VIDA DEDICADA A L'EDUCACIÓ

Maria Carbonell va ser una pedagoga valenciana de mitjan segle XIX i principi del XX (1852-1926). Filla de mestra, obté els títols de Magisteri Elemental (1870) i Superior (1871) a l'Escola Normal de València. Treballa en diverses escoles de València (c/ Russafa, c/ Corona i c/ Barques) i de Xest. Continua estudiant i obté el títol de Mestra de Primer Ensenyament Normal a Madrid (1891). Poc de temps després obté el de Professora Especial de Sord-muts i Cecs (1898). El 1900 ingressa al cos del professorat d'escoles normals i és nomenada professora de l'Escola Normal Superior de Mestres de Granada. El 1901 es trasllada a la Normal Femenina de València, on exerceix la docència sense interrupció fins a 1922, data en què es jubila, igual que la seua germana, Josefa Carbonell, també professora normalista especialitzada en ciències.

Intel·lectual pionera i defensora de l'educació de la dona, partia del concepte que educar la dona era educar tot un poble.

Fèlix Martí Alpera ens la descriu com una dona molt treballadora, discreta, senzilla i de gran talent que va consagrar la vida a l'estudi i l'ensenyament. Va fer una copiosa i selecta tasca pedagògica i literària. Posseïa una gran senzillesa en l'expressió, l'apassionaven les belles arts i era aficionada al camp i a la vida naturalista.

Com a docent, va lluitar per la introducció d'innovacions educatives en el camp de l'ensenyament. Va participar en diverses assemblees i congressos pedagògics regionals, nacionals i internacionals sempre en defensa d'una pedagogia activa per aconseguir un canvi social. Lluità i treballà per un compromís social dirigit sobretot a l'educació de les dones, dels pobres, dels marginats i de la infància. Organitza les primeres colònies escolars infantils amb caràcter de reforma social que més tard, ja en 1923, donaran origen al Tribunal Tutelar de Menors de València. També va mantenir una intensa activitat dins del moviment associatiu professional i educatiu, va ser membre de l'Associació del Professorat d'Escoles Normals, de la Junta de Colònies Escolars, de l'Associació per al Foment de la Cultura i de la Higiene a Espanya i de la Junta Provincial de Protecció a la Infància i Repressió de la Mendicitat de València.

Com a escriptora, escriu sobre qüestions d'higienisme escolar, de pedagogia social, de la formació de magisteri i sobre l'educació de la dona.

Entre la seua producció bibliogràfica destaquen obres de caràcter pedagògic, literàries (novel·les, contes, llibres, lectures per a xiquets...), discursos i conferències, memòries, llibres de text i nombrosos articles en la premsa diària (*Mercantil Valenciano, Las Provincias, La Voz, El Correo...*) i en revistes d'educació (*La Escuela Moderna, Feminal, El Educador Contemporáneo*).

Lluita per reorganitzar les escoles normals i defensa que han d'"ensenyar a ensenyar", mentre que l'Escola Annex ha de ser model de les pràctiques docents. Defensa la introducció d'una metodologia activa i arrelada al medi com a centre de l'educació en què han de prodigar-se les excursions, les lliçons ocasionals, el joc...

També lluita per l'educació d'adults i per l'educació permanent, encara que on més destaca és en la defensa de l'educació de la dona. Intenta conscienciar-la del paper important que té per a poder aconseguir un canvi social.

Va rebre gran quantitat d'homenatges, premis i distincions en certàmens, assemblees i exposicions pedagògiques.

El 1915 va rebre un homenatge com a reconeixement de la seua tasca educativa i es va publicar una selecció d'obres seues, com també articles sobre la seua activitat en revistes pedagògiques i en la premsa diària.

Nomenada filla predilecta de la ciutat de València el 1915, es va nomenar un carrer i una escola amb el seu nom i es creà la beca Maria Carbonell.

Jubilada el 1922, li van concedir la Creu d'Alfons XII com a recompensa a la lluita en favor de l'educació i les seues alumnes li van fer un homenatge en què exposaren treballs fets sota la seua direcció. Anys més tard (1928), l'Institut per a l'Ensenyança de la Dona li va retre un homenatge fent lectures d'alguns dels seus treballs literaris i pedagògics.

(María Jesús Llinares ha redactat la biografia de Maria Carbonell).

CARMEN GARCÍA DE CASTRO Y GARCÍA DE CASTRO: LA DONA IL·LUSTRADA

María del Carmen Sixta García de Castro y García de Castro va nàixer a Sorbas (Almeria) el 7 de maig de 1886.⁶ Estudia Magisteri en els graus elemental i superior a la Normal de Màlaga, on fou alumna, en el grau superior, de les professores Suceso Luengo i Larrea, les quals envien treballs fets per ella a classe per tal de publicar-los a la revista *La Escuela Moderna*. A més a més, la Sra. Larrea, professora de gramàtica, afirma que es tracta “d’una alumna d’excel·lents facultats”. En aquesta Normal entrarà en contacte amb les idees feministes moderades i des d’aleshores la qüestió de la dona serà una de les seues inquietuds personals i professionals. Finalitza el grau superior el 1905, ingressa el 1910 a l’Escola d’Estudis Superiors de Magisteri (Madrid) i forma part de la segona promoció de Lletres (1910-1913). Completa formació amb els ideals institucionistes que s’impartien en aquest centre docent, on va ser alumna d’Ortega i Gasset, de Luis de Zulueta i de Rafael Altamira. Exercirà com a professora auxiliar de lletres a l’Escola Normal Femenina de Cadis (1913) i, ja com a professora numerària, a la Normal Femenina d’Albacete (1914) de la qual arribà a ser directora. En casar-se l’any 1918, demana excedència en el càrrec el curs següent, encara que el 1920, mentre continua en excedència, imparteix de manera gratuïta classes d’Història a la Normal de Sevilla. Vacant la càtedra a València de Maria Carbonell, acabada de jubilar, el 1922 s’incorpora com a professora numerària de Pedagogia a la Normal Femenina de València, on imparteix classes de Pedagogia fins a l’any 1931, quan es produeix la reorganització de la Normal i passa a impartir Filosofia i Pedagogia del gener de 1932 al setembre de 1939.

Continuant la seua relació amb l’institucionisme i les seues inquietuds per la formació de les dones, a València s’integra totalment en la vida pedagògica de la ciutat i en els cursos 1924-1927 imparteix, de manera gratuïta, cursos d’Història en la Institució per a l’Ensenyament de la Dona, invitada pel seu claustre, i el 1930 dona suport a la Colònia Escolar de Magisteri.

Completa el seu quefer docent amb la participació en nombrosos tribunals d’oposicions com ara el d’accés als estudis de la primera promoció del Pla Professional (1931) o el de conjunt de la segona promoció del mateix pla (1935). A més, serà bibliotecària de l’Escola Normal de 1931 a 1936. Les obres adquirides per ella, en què abunden les publicacions de

---

⁶ La seua germana, Adelaida García de Castro, alumna de la primera promoció de l’Escola d’Estudis Superiors de Magisteri, 1911-1912, fou la primera dona que exercí la funció d’inspectora a València des de l’any 1913 fins a 1928.

l'editorial Labor i de la *Revista de Pedagogía*, són una bona mostra de les seues inquietuds pedagògiques i literàries. Al mateix temps va ser vocal del Consell Provincial de Primera Ensenyança des de 1931 fins al juliol de 1934, any en què cessà en el càrrec, i intervingué en molts tribunals examinadors relacionats amb el Magisteri.

Tot i que té poca producció escrita, conservem, però, alguns articles seus de caràcter pedagògic i cultural a *El Mercantil valenciano* on, durant l'etapa republicana col·laborà amb el pseudònim de Cándido Abril, en homenatge a Voltaire i a la mateixa República. També va col·laborar al setmanari *España*, on tractà temes de cultura i, quan era molt jove, va publicar el llibre *El Quijote en la escuela*.⁷

Ens resta, però, el seu bon fer pedagògic en la memòria dels seus alumnes, els quals donen testimoni de la influència positiva de Carmen García en la seua formació. Renovadora en la metodologia, sense censures ideològiques, amb una gran formació cultural i una immensa capacitat d'il·lusionar l'alumnat, fomentava l'esperit creador i crític dels futurs docents. Vegem un parell de comentaris d'alumnes seus:

*"Al iniciarse el tercer curso de nuevo tengo algún profesor nuevo para mí, por ejemplo Dª Carmen García de Castro en Pedagogía en cuya asignatura era el polo opuesto de quien siendo profesor de la misma asignatura tuve en el anterior curso, D. Galo Recuero. Esta señora era de ideas modernas, como si sus estudios los estuviéramos realizando en la Institución Libre de Enseñanza. Nos cautivaba con sus explicaciones, que a veces derivaban en conversaciones ajenas a su asignatura, pero que veíamos eficaces para nuestra formación social y humana".*⁸

*"Existía entonces un mundial florecer de la Pedagogía y tuvimos la suerte de contar con profesores extraordinarios. Carmen García de Castro, que nos conducía desde el Ágora de Atenas hasta los nevados caminos de Rusia por los que Tolstoy hacía desfilar a los muchachitos ávidos de aprender, rumbo a la romántica escuelita de Yasnaia Poljana, o nos hacía participar con los ojos de la imaginación en las clases que Rabindranath Tagore organizaba en su Escuela del Bosque".*⁹

---

⁷*El Quijote en la escuela*. Écija. Imprenta Reyes, 1906.

⁸ Testimoni de José Boquet, alumne de Carmen el curs 1932-1933.

⁹ Testimoni de Genoveva Pons Rotger en *Tres años de antaño*. Bogotá, 1984, p. 15.

RECUPERANT
LA MEMÒRIA
PRIMERES
NORMALISTES:
MESTRES DE
MESTRES
8 DE MARÇ
DE 2013

UNITAT D'IGUALTAT

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

UNIVERSITAT
ID VALÈNCIA
Viceministère de Cultura i Igualtat

8 de Març de 2013

12 hores. Concentració de 5 minuts de silenci.

Rectorat de la Universitat de València

12.15 hores. Acte Institucional: Recuperant la memòria.

PRIMERES NORMALISTES: Mestres de Mestres

Saló d'actes del Rectorat

Intervindran:

Esteban Morcillo, rector de la Universitat de València

Carmen Tomás, directora de la Unitat d'Igualtat

M. Carmen Agulló, professora de la Universitat de València i autora de la investigació

Dona de profundes conviccions liberals, va ser membre d'Esquerra Republicana i de la FETE-UGT. El seu tarannà progressista li havia fet conèixer la repressió de la dictadura de Primo de Rivera i el 1929 li van instruir un expedient administratiu i governatiu amb resultat de suspensió de sou i faena des de l'1 de març de 1929 fins al 6 de febrer de 1930. Tot per defensar una educació completa de les normalistes, ja que l'acusaven, entre altres càrrecs, d'obligar-les a llegir *Gargantúa y Pantagruel* per tal d'analitzar les seues aportacions pedagògiques, obra "de lenguaje soez"; d'explicar la reproducció humana amb termes no apropiats per una "educación esmerada" i d'aconsejar-los llegir de tot, bo i dolent, per tal de "formarse un criterio propio", per a la qual cosa recomanava la lectura de novel·les d'autors com Zola, Victor Hugo... i, dins de la seua assignatura, autors com Rousseau. A més a més, s'hi afegien càrrecs com el de ser partidària del divorci i fer crítiques a la monarquia.

Tot plegat ens presenta un procés en què es reflecteix la lluita entre una concepció tradicional de l'educació de les dones, basada en la ignorància com a salvaguarda de la decència, i una postura renovadora, defensada per Carmen García de Castro, que desitjava una formació crítica i completa, per tal d'ensenyar-los a pensar per si mateixes i poder prendre decisions autònomes.¹⁰ Aquest procés de repressió va ser promogut per una forta campanya orquestrada des del *Diario de Valencia*. Així mateix, quan és reintegrada a la seua càtedra gràcies a l'amnistia promulgada pel govern Berenguer el febrer de 1930, aquest diari lamenta la reincorporació de García de Castro i l'amenaça, si persisteix en els seus ensenyaments liberals, amb dur-la als tribunals penals. Per contra, la premsa professional dona testimoni de satisfacció per la reincorporació de la mestra, com ens mostra la *Revista de Pedagogia*.

¹⁰ Expediente abierto a Dª Carmen García de Castro. AHUV. Sign. 996/14.

Acabada la Guerra Civil, en 1939 tornà a ser depurada amb suspensió de sou i faena i, sotmesa a consell de guerra, serà reclosa durant gairebé un any a la presó del Convent de Santa Clara, encara que havia estat condemnada a dotze anys. L'acusació es va basar en els seus arguments de *l'affaire* de la dictadura primoriverista. Aquesta vegada la condemna comportava separar-la del magisteri, que no tornà a exercir mai més. El 8 de març del 2013, el rector de la Universitat de València, Esteban Morcillo, va rehabilitar, en un acte públic, Carmen García de Castro. Havien transcorregut gairebé 75 anys des de la proposta d'expulsió per la mateixa Universitat.

Amplieu la biografia de García de Castro en AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen (2020): *Mestres valencianes republicanes*, PUV.

GUILLERMINA MEDRANO ARANDA DE SUPERVIA: LA PRIMERA REGIDORA DE L'AJUNTAMENT DE VALÈNCIA

Nascuda a Albacete (1913), Balbina Medrano prompte es trasllada a València, on estudia ensenyament primari a l'escola annexa a la Normal mentre un professor privat la prepara per a ingressar a l'Institut Lluís Vives, on cursa el batxillerat en l'especialitat de Ciències.

Massa jove per a ingressar a la Universitat, comença estudis a la Normal Femenina, però quan s'implanta el Pla Professional, superada la prova d'accés, passa a formar part de la primera promoció (1931-1935) i comença estudis de Filosofia i Lletres sense arribar a finalitzar-los per causa de la guerra. En aquesta època és membre de la Federació Universitària Espanyola (FUE).

Políticament definida republicana i d'esquerra moderada, s'afilia al Partit Republicà Radical Socialista (PRRS) i a Esquerra Republicana, on serà una de les organitzadores del comitè femení. Molt bona oradora, va fer campanya pel Front Popular i intervingué en gran quantitat de mítings i actes electorals per tota la província de València. El fort compromís adquirit la durà a ser la primera dona regidora de l'Ajuntament de València, en representació d'ER quan, després del triomf de les forces d'esquerra, es van nomenar comissions gestores.

Identificada pedagògicament amb la Institució Lliure d'Ensenyament, defensarà sempre una escola laica, democràtica i pública. Membre de la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament (FETE), després de ser destinada a l'escola de Llíria, quan es planteja la substitució de l'ensenyament religiós en els establiments dependents de la Diputació, és traslladada (1936) amb el càrrec de directora a l'Asil de Sant Eugeni, establiment

al qual canvia el nom pel de Casa de la Infància Giner de los Ríos. Deixa aquesta ocupació quan en 1938 s'ha de desplaçar a París a representar l'Executiva Nacional de les Joventuts d'Esquerra Republicana en l'Aliança Juvenil Antifeixista (AJA).

Torna a València, però el gener de 1939 es trasllada a Barcelona, des d'on travessa la frontera i es dirigeix a París, on es reincorpora a les tasques de l'AJA fins a l'inici de la Segona Guerra Mundial, quan, acompanyada del marit, Rafael Supervía, parteix amb destinació a Mèxic. Quan el vaixell fa una escala tècnica a la República Dominicana decideixen, per la duresa i perillositat de la travessia que ha afectat la salut de Guillermina, no continuar fins a Mèxic, sinó establir-se allí mateix. Treballa de professora a l'Escola Normal de Ciudad Trujillo i va ser fundadora i directora de l'Institut-Escola, fet a imatge dels que la Institució Lliure d'Ensenyament havia creat en territori espanyol.

A causa d'uns certs problemes amb el dictador Trujillo, s'instal·la als EUA (1945) animada perquè, en una visita anterior per a fer uns cursos de postgraduat a la Columbia University de Nova York, becada per la fundació Rockefeller, ja havia establert relacions per a treballar com a docent en aquell país.

Acompanyada de Supervía, mentre aquest ocupa llocs polítics d'importància i exerceix de professor a la Universitat de George Washington, ella treballa de docent, contractada per la Sidwell Friends School de Washington DC per a impartir classes d'espanyol amb el càrrec de cap del Departament d'Espanyol. Jubilada, continuarà impartint classes com a *assistant professor* a The American University de Washington, on havia assistit a cursos de postgrau.

També publicà diverses obres sobre temes relacionats amb l'ensenyament del castellà i amb la recuperació de la memòria de les dones republicanes.

Coneguda com a Guillermina Supervía, s'integra en organitzacions polítiques que reivindiquen l'arribada de la democràcia a Espanya i la reinstauració de la República. Entre aquestes organitzacions cal fer esment de l'*American for Democratic Action*. Mort Franco, es planteja la tornada, una decisió que cobra més força després de la defunció, en 1978, de sa mare i del marit, però durant molts anys compaginarà estades a València i als EUA. S'instal·la a València de manera definitiva a final de la dècada dels noranta, quan se centra a organitzar el seu arxiu i biblioteca per a donar-los a la Biblioteca Valenciana, on es poden consultar amb la referència Fons Supervía-Medrano, un fons imprescindible per a conèixer l'exili espanyol a Amèrica.

La biografia de Guillermina Medrano es pot consultar en AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen (2020): *Mestres valencianes republicanes*, PUV i en el documental següent:

https://www.apuntmedia.es/programes/homenajes/guillermina-medrano-albacete-1912-valencia-2005_134_1296444.html

MENCÍA DE MENDOZA Y FONSECA: UNA MECENES A LA CORT DE VALÈNCIA

Mencía de Mendoza i Fonseca (Jadraque, Guadalajara 1508-València 1554) era filla del marquès de Cenete, Rodrigo de Mendoza i Díaz de Vivar, i de Mencía de Castro. Va residir a Guadalajara i a Aiora, on la família tenia terres i un castell que es va encarregar de reformar.

La família negocia el seu matrimoni amb Enric de Nassau-Breda i celebren l'enllaç en 1524, a l'edat de 16 anys. S'estableix a Breda, encara que viatja per França, Alemanya i els Països Baixos.

Rep gran formació humanista. Quan era jove, de Joan Andreu Strany, i a Breda de Joan Lluís Vives, qui va ser preceptor seu un any (1537-1538) i exercí una gran influència sobre el seu pensament. A Breda va desplegar una considerable tasca de mecenatge d'artistes i humanistes.

En 1538 mor Enric i torna a Espanya, on molt prompte (1541) es casa amb Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, lloctinent de València, vidu de Germana de Foix, qui havia estat casada en primeres núpcies amb Ferran d'Aragó, el Catòlic, vidu d'Isabel de Castella, i estableix la seua residència al Palau Reial de València. Tingué el càrrec de virreina de València.

A València reprèn l'activitat de mecenatge i es va envoltar de pintors, escultors i humanistes valencians, els quals va protegir, encara que continua el procés de castellanització de la Cort que havia començat Germana de Foix

Segons indica Noelia García Pérez "la biblioteca que Mencía va heretar de son pare era una de les més poderoses del seu temps, com també les altres pertinences i obres d'art: "949 llibres, 218 pintures, 918 medalles, 200 teles de tapisseries (...)", les obres de Virgili, Suetoni, Plató, Aristòtil i Plini lluïen als prestatges d'una biblioteca on "convivien obres en vuit llengües: llatí, italià, alemany, francès, grec, castellà, català i portuguès". A més d'aquests autors, Mencía sentia predilecció per Petrarca i Erasme, sense deixar de banda lectures més entretingudes i *virils* com les de cavalleria".

Destaca per la protecció a les ciències i a les lletres, que la va moure a impulsar un projecte de reestructuració de la Universitat de València i a manifestar-se protectora dels erasmistes. Sense descendència, va morir a València el 4 de gener de 1554. Vegem què deien de Mencía:

"¿No opondré yo con justicia la excelente Duquesa de Calabria y Marquesa del Zenete, a la Aspasia de Jenofonte, que se atrevió ante un auditorio de sabios a discutir con Sócrates sobre cuestiones de filosofía? ¿Qué princesa cultivó con más fruto la literatura griega y la latina? ¿En quién despertaron más favor los estudiosos? ¿Quién trajo a España los recónditos tesoros de la cultura belga, sino ella, cuando volvió de allí, una vez difunto su primer marido Nassau?"

Noelia García Pérez, *La huella petrarquista en la biblioteca y colección de obras de arte de Mencía de Mendoza* <https://www.um.es/tonosdigital/znum8/estudios/7-petrarca.htm>

MARÍA MOLINER

María Moliner va nàixer a Paniza (Saragossa) el 30 de març de 1900, fruit del matrimoni format per Enrique Moliner Sanz, metge rural, i Matilde Ruiz Lanaja. Visqué en un ambient familiar acomodat en què els tres fills que van superar els llavors fràgils anys de la infància –Enrique, María i Matilde– van cursar estudis superiors.

En 1902, segons testimoni de la mateixa María Moliner, pares i fills es van traslladar a Almazán (Sòria) i gairebé immediatament a Madrid. A la capital, segons paraules seues, els petits Moliner van estudiar en la Institució Lliure d'Ensenyament, on va ser, pel que sembla, Américo Castro qui va suscitar l'interès per l'expressió lingüística i per la gramàtica en la petita María.

Els primers exàmens del batxillerat els va fer com a alumna lliure a l'Institut General i Tècnic Cardenal Cisneros de Madrid (entre 1910 i 1915). El mes de juliol de 1915 passa a l'Institut General i Tècnic de Saragossa, del qual va ser alumna oficial a partir de 1917 i on va concloure el batxillerat el 1918.

Entre 1918 i 1921 cursa la llicenciatura de Filosofia i Lletres a la Universitat de Saragossa (secció d'Història), superada amb qualificacions excel·lents i Premi Extraordinari.

El 1922 ingressa per oposició al Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs i té com a primera destinació l'Arxiu de Simancas.

Després d'una breu estada a Simancas, María Moliner passa a l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Múrcia. Serà en aquesta ciutat on coneixerà qui va ser el seu marit, Fernando Ramón y Ferrando, catedràtic de Física. La parella es casa a Sagunt, el 5 d'agost de 1925. És la unió de dos intel·lectuals compromesos amb la seua vocació i amb la societat en què viuen, a la qual intentaran donar el millor de si mateixos.

A principi dels anys trenta, la família es trasllada a València. Fernando treballa a la Facultat de Ciències i Maria a l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda d'aquesta ciutat. L'etapa valenciana cobreix el període de màxima plenitud vital. S'hi produeix el naixement i la cria dels dos fills menuts, s'encarrega de l'atenció de la casa, continua desenvolupant la seua vida professional i, sobretot, comença a participar en les empreses culturals que naixen amb l'esperit de la Segona República.

En primer lloc cal destacar la col·laboració a l'Escola Cossío, inspirada clarament en la Institució Lliure d'Ensenyament (ILE). María Moliner va ensenyar en aquesta escola Literatura i Gramàtica i, a més, va formar part del Consell Director, com a vocal, i de l'Associació d'Amics en suport de l'Escola, com a secretària.

Així mateix, va col·laborar de manera entusiasta amb les missions pedagògiques de la República, en què s'ocupava de l'organització de les biblioteques rurals. De fet, va redactar unes instruccions per al servei de petites biblioteques que es van publicar sense nom d'autor a València en 1937. Aquestes indicacions van ser molt apreciades, tant a Espanya com a l'estranger, i la presentació preliminar –"Als bibliotecaris rurals"– constitueix una peça commovedora i un testimoni feient de la fe de l'autora en la cultura com a vehicle per a la regeneració de la societat.

En aquesta etapa va ocupar llocs importants de responsabilitat en el terreny de l'organització de les biblioteques populars. En 1935 va presentar una comunicació al II Congrés Internacional de Biblioteques i Bibliografia amb el títol "Biblioteques rurals i xarxes de biblioteques a Espanya".

El mes de setembre de 1936, el rector de la Universitat de València li va proposar dirigir la biblioteca universitària, però ja en plena Guerra Civil, a final de 1937 hagué d'abandonar el lloc a fi de dedicar-se de ple a la direcció de l'Oficina d'Adquisició i Canvi Internacional de Publicacions i per a treballar com a vocal de la Secció de Biblioteques del Consell Central d'Arxius, Biblioteques i Tresor Artístic.

La lucidesa i capacitat organitzativa de María Moliner quedaran plasmades en les directrius que redacta com a Projecte de pla de biblioteques de l'Estat, les quals es publicaran

a principi de 1939 —Pilar Faus (*La lectura pública en España y el Plan de Bibliotecas de María Moliner*, Madrid, Anabad, 1990) considera aquest projecte “el millor pla bibliotecari d’Espanya”.

Al final de la guerra, tant María com el marit i els amics pateixen represàlies polítiques. Molts d’ells s’exilien. Fernando Ramón i Ferrando és suspès de sou i faena, traslladat a Múrcia (1944-1946) i rehabilitat a Salamanca a partir de 1946, on restarà fins que es jubila, en 1962.

Per la seua banda, María Moliner és depurada i pateix la pèrdua de 18 llocs en l’escalafó del Cos Facultatiu d’Arxivers i Bibliotecaris, encara que els recuperarà en 1958. En 1946 passarà a dirigir la biblioteca de l’ET Superior d’Enginyers Industrials de Madrid fins que es jubila, en 1970.

En aquesta nova etapa de la seua vida, particularment quan s’instal·la a Madrid, criats els fills i separada físicament del marit una bona part de la setmana, María Moliner trobarà temps per a dedicar-se al seu interès intel·lectual més profund: la passió per les paraules. Serà llavors quan comence, cap a 1950, el *Diccionario de uso del español* que publicarà l’Editorial Gredos entre els anys 1966 i 1967 en dos volums. Una obra que ha conegut, en aquesta primera edició, vint reimpressions, editada en CD-ROM l’any 1995 i reeditada en una segona edició, revisada i augmentada en 1998.

María Moliner representa, sens dubte, tot un estil de *ser dona al segle XX*: pertany al grup de les pioneres universitàries que exerceixen, a més, una professió. Clarament intel·ligent i, alhora, vigorosament responsable i generosa envers els altres. Senzilla, espontània en les reaccions i elegant, en no ser elegida acadèmica en 1972, María Moliner va rebre la seua jubilació tan discretament com havia viscut i continuà gaudint dels petits detalls quotidians.

Les notes tristes dels últims anys van ser la mort del marit i una terrible malaltia: una arteriosclerosi cerebral la va privar de lucidesa des de 1975 fins que va morir, el 22 de gener de 1981.

Extret de http://www.ugr.es/~anamaria/mujeres-doc/biografia_maria_moliner.htm

Per a ampliar aquesta informació es pot consultar l’enllaç següent:

<http://cvc.cervantes.es/lengua/mmoliner/seco.htm>

EMPAR NAVARRO GINER: LA MESTRA VALENCIANA AMB VEU, CAPICOR

Comencem el nostre relat a la València de 1900, una ciutat de més de 200.000 habitants, amb un ajuntament peculiar en el context estatal –de majoria republicana, blasquista–, certament preocupat per l’educació popular. Aquest interès el va dur a crear

escoles i centres d'instrucció i, tal vegada, influït perquè la xifra d'analfabetisme de les veïnes de la capital era del 67%. Elevada, és clar, però allunyada de l'impressionant 78% de les dones del conjunt de la província.

En aquell 1900, només una dona, Francisca Gimeno Navasquillo, havia obtingut el títol de batxillerat a l'Institut Lluís Vives; i no hi havia cap dona matriculada a la nostra universitat. A la Normal Femenina acudien vora 100 dones.

Era una València on encara parlaven valencià les classes treballadores. I serà en la zona on residien treballadors i artesans, al districte de Ciutat vella, on naix Empar. Ho fa davant de la casa situada a la plaça del Miracle del Mocadoret, que era propietat de la família de José Martí. En aquesta casa va viure José Martí de menut i molts anys després també la mateixa Empar. Pot ser que des del seu naixement li arribaren els aires de lluita per la llibertat, d'estima per la literatura infantil i de rebel·lia del líder independentista cubà.

Rebel, aquesta és una de les característiques d'Empar. Podríem recordar els versos de Maria Mercè Marçal i qualificar-la de tres voltes rebel, però a hores d'ara és més adient dir que van ser quatre els àmbits en què va manifestar rebel·lia:

- Es va rebel·lar contra el magisteri conservador i conformista i va ser mestra renovadora. Defensava que calia formar mestres i alumnes amb **intel·ligències que sàpiguen pensar i cors capaços de sentir**.
- Es va rebel·lar contra l'opressió lingüística i nacional i va ser defensora d'una llengua i d'un poble oprimits: el valencià.
- Es va rebel·lar contra el feixisme: va ser una ciutadana conscient, **antifeixista** i lluitadora per la llibertat.
- Es va rebel·lar contra **la discriminació de les dones** i va desplegar un feminisme que evolucionà del reformisme al socialisme.

A conseqüència d'aquestes rebel·lions va patir, durant més de trenta anys, una forta repressió per la dictadura franquista. Anys que ella qualificà "en negre".

La primera rebel·lió d'Empar es manifesta a l'escola. Aprèn l'ofici de mestra a la Normal Femenina de València, que en la primera dècada del segle XX era de les que tenia millors recursos humans i materials. Malgrat tot, es mostra crítica amb les instal·lacions i l'ensenyament que s'hi imparteix. En un article publicat en la premsa defensa una formació del Magisteri amb classes pràctiques, excursions, formació artística i complementària, atractives per l'alumnat. Per primera vegada llegim el que serà el seu ideari pedagògic: cal formar caps i cors. Un lema que coincideix amb el de Mary Woolstonecraft i amb el d'Alexandre Neill que just en el mateix 1921 obri la seua proposta de Summerhill. Deia:

*"Y de la música y las poesías y los dibujos y las excursiones y las iniciativas y cooperación de alumnos y profesores, nacerían los espíritus de los maestros aptos para regenerar a la Sociedad, formando con las **inteligencias que sepan pensar, los corazones capaces de sentir**".*

Aquesta serà la seua directriu pedagògica durant tota sa vida.

Malgrat les crítiques al professorat normalista, cal dir que dues professores van influir fortament sobre Empar com a mestra i com a dona: Maria Carbonell i Angelina Carnicer, totes dues amb vincles estrets amb els sectors moderats de la Institució Lliure d'Ensenyament i de l'Associació per l'Ensenyament de la Dona. Aquestes professores la introduiran en el discurs i les pràctiques institucionistes.

Empar creu en la formació permanent i cursa les especialitats de pàrvuls i de *disminuïts físics i psíquics*. Es titula com a mestra puericultora en la primera promoció de València, pionera sempre.

Dona moderna i avantguardista, s'identifica amb els pressupòsits higienistes. Defensora del sol, l'aire lliure i l'educació física, participa en colònies escolars a la Malva-rosa i al Vedat, i farà de les excursions una constant en la seua pràctica pedagògica.

El seu quefer professional comença una data significativa, el 8 de març de 1922, a l'escola de xiquetes de les Salines, al Vinalopó. D'allí passarà a la de Parcent. La seua maternitat li fa demanar una excedència de l'escola pública i, durant tres anys, treballa en la secció de primària de l'Escola Cossío de València, de la Institució Lliure d'Ensenyament.

Torna prompte a l'escola pública, la de xiquetes d'Alfagar. El mes de setembre de 1936 es trasllada a l'Institut d'Assistència Social Mestre Ripoll (la Beneficència), de la Diputació, on entra a formar part de l'elit de mestres que haurien de fer possible una experiència d'escola model dissortadament frustrada.

Els estrets vincles personals i la identificació amb els postulats de la ILE la duran a intentar ser mestra a l'Institut Escola que s'havia d'instal·lar a la capital valenciana.

Fa un curset de selecció en el grup escolar Cervantes, de Madrid, dirigit pel mestre valencià Àngel Llorca i on treballaven les mestres Justa Freire i Elisa Pérez de Velasco, i pel seu quadern de notes sabem que va desenvolupar un tema, "Autonomías", on va seguir el guió següent:

"Escritura del tema en el encerado. España y las autonomías. Zonas geográficas españolas. Diferencias étnicas entre sus habitantes. El problema económico y el administrativo. Federación y unitarismo. Ventajas de la descentralización. Cataluña. Otras regiones españolas en donde más se habla de autonomía. Las lenguas regionales como vehículo del pensar y del sentir".

Un tema certament d'actualitat en els primers anys republicans i amb el qual ens mostra tant el seu domini com la gosadia de triar-lo.

I si sentiment i vida són fonamentals, cal establir un estret vincle amb el medi natural i cultural, cosa que ens condueix a un **segon àmbit de rebel·lia: la lluita per una escola valenciana i un país valencià lliure.**

Una escola vital ha de parlar la llengua del poble, i Empar reivindicarà l'ús del valencià dins i fora de l'escola. Exigència que comportarà un compromís pedagògic, polític i vital perquè, per als mestres valencianistes com ella, la llengua és una altra eina de treball en la immensa tasca de la reconstrucció nacional.

Calien associacions i partits que dugueren a la lluita política les reivindicacions sociopolítiques. Per això la trajectòria d'Empar és sempre de *fer pinya* i treballar de manera col·lectiva.

De jove, l'estima per la seua llengua fa que freqüente els cercles regionalistes conservadors, tradicionalistes, i participa en jocs florals. Cal dir que hi participaven dones que escrivien en valencià. La poesia és la seua manera d'expressar-se en la seua llengua i de reivindicar una pàtria valenciana. Guanya, en 1922, un premi als Jocs Florals d'Albalat dels Sorells amb el lema "L'ensenyança del valencià a les escoles".

El valencià s'empra en aquell temps en àmbits privats, lúdics i festius. I ella en fa bon ús. Una mostra ben emotiva: el juny de 1922, professorat i alumnat de la Normal Femenina organitzen un banquet amb motiu de la jubilació de Maria Carbonell. Empar fa una intervenció en valencià.

La premsa relata:

"Terminado el lunch, la señorita Amparo Navarro Giner, leyó en nuestro dulce idioma valenciano sentidísimo y poético discurso, en el que propuso se cree la Asociación de Antiguas Alumnas de la Normal. Doña María Carbonell le contestó en el mismo idioma, agradeciendo a la señorita Navarro la delicadeza de hablarle en su amada lengua natal; aceptó la proposición, y, por último, entre grandes aplausos, la abrazó y, con ella, a todas sus alumnas".

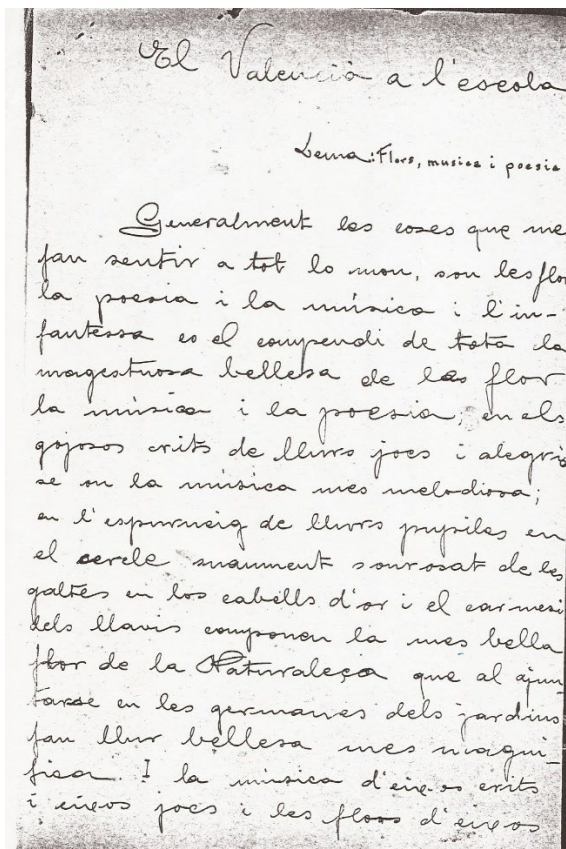
Aquest ús es veurà completat per la reivindicació de la introducció del valencià a l'escola. El juliol de 1922 participà de manera activa en un dels moments pioners del valencianisme: l'assemblea convocada per Nostra Parla, un espai d'opinió on participaren les persones amb més influència en la societat valenciana: Carles Salvador, Martínez Ferrando, Pasqual Asins i Maximilià Thous Llorenç.

Empar, dins de la secció "El valencià a l'escola", planteja que:

"deu començar la ensenyança dels nens en valencià en les localitats valencianes; després s'ensenyarà el castellà; en els pobles on es parle valencià deuen conèixer-lo i parlar-lo els mestres. Creació d'una classe de valencià en la Normal; als mestres de pobles valencians que desconeguen el valencià se'ls concedix un plaç prudencial per a que'l coneguen".

Tot seguit comença un animat debat en què destaquem la intervenció de Maximilià Thous Llorenç, qui “s’ocupa de la hostilitat dels pares a que ensenyen als fills el valencià, i proposa algunes conclusions pràctiques”.

La ponència d’Empar és una de les primeres petjades en el llarg camí de defensa de l’escola valenciana. Fonamenta els seus arguments en els clàssics Vives i Comenius, en la pràctica en diversos països, com Bèlgica, i en la profunda relació entre sentiment i pensament, un fet que, com a dona i mestra, havia observat en la seua pràctica diària.

La proclamació de la Segona República proporciona un nou impuls als intents valencianistes. Naixen experiències i organitzacions per a defensar el valencià i Empar intervé en la Segona Setmana Cultural Valenciana, organitzada pel Centre d’Actuació Valencianista, amb “L’idioma valencià a les escoles”. I juntament amb Enric Soler i Godes demana “que es constituïska l’Associació de Mestres Valencianistes”. Finalment, una vegada constituïda, en serà la presidenta (1933).

Carles Salvador crea l’Associació Protectora de l’Ensenyança Valenciana i, quan organitza la III Festa d’Infants, Empar hi intervé fent un parlament als xiquets sobre el valencià.

Incansable, forma part del Seminari de Pedagogia de València, de l'Agrupació Valencianista Republicana, en representació de la qual acudeix al Centre Valencianista de Xàtiva per a pronunciar la conferència "La primera piedra pro monumento mártires incendio Játiva y libertades nacionales" que per malaltia no havia pogut pronunciar l'autor, Maxi Thous. També és membre de la Secció de Pedagogia de l'Aliança Intel·lectual per a la Defensa de la Cultura, que defensa una pedagogia basada en el manifest "Educació popular i educació del poble".

La seua evolució cap a postures clarament d'esquerra la durà a formar part del nucli fundador del Partit Valencianista d'Esquerres i a una **tercera rebel·lia: l'antifeixista**. Com a **ciutadana republicana i lluitadora antifeixista**, participarà en la campanya a favor del Front Popular com a oradora en nombrosos actes de propaganda electoral i, en temps de guerra, s'afiliarà al Partit Comunista, serà redactora de la revista *Pasionaria*, dirigida per Manolita Ballester, i col·laboradora de la premsa periòdica *Ayuda i Verdad*.

Un antifeixisme actiu i del qual fa intensa propagada.

I una rebel·lió que travessa tota la seua vida: contra la discriminació de les dones.

En la dècada dels anys vint va pronunciar conferències en diversos fòrums públics al voltant de la situació social i l'educació de les dones en què reflectia, de nou, la influència de les seues professores Maria Carbonell i Angelita Carnicer, que l'acostaren a un pensament feminista regeneracionista molt prop dels postulats de Concepción Arenal. Per a elles, **la funció social de les dones és la maternitat**, i cal centrar-se **en la seua educació**. Les dones han de ser educades per tal que siguen **mares més competents**, millors mares educadores i ajuden a regenerar la seua família i tota la societat.

Al mateix temps, cal una millor formació de les mestres perquè tenen una gran influència sobre les seues alumnes com a **models de conducta**. I diu a les mestres: "*poseéis el arma poderosa de la cultura que os prestaron los estudios. Empleadla debidamente ejerciendo una influencia bienhechora, que comenzará a fructificar en las generaciones futuras cuya formación a nosotros, los maestros, está exclusivamente confiada*".

Les circumstàncies polítiques i socials fan que evolucione cap a un feminisme socialista. Com la seua admirada Clara Zetkin i Alexandra Kollontai, se centrarà en la reivindicació del treball per a aconseguir l'autonomia personal i afectiva. Encara que de jove no estava a favor de la participació política de les dones, ara defensa la ciutadania: dret al vot, plena igualtat de drets civils i laborals, educació, incorporació de les dones al treball, encara que sense abandonar la seua feminitat i el seu paper de creadores de vida.

I es converteix en una ciutadana activa, militant de partits d'esquerra, sindicada en la FETE-UGT, que participa en mítings i manifestacions. Cal recordar quan, dins del Front Popular Femení, va intervenir en el míting del 8 de març de 1936, en companyia d'Enriqueta Agut i Alejandra Soler, i en la posterior manifestació que reuní més de 30.000 dones.

Un compromís feminista que continua en temps de guerra: forma part del Comitè Provincial de Dones Antifeixistes de València i es desplaça a París a participar en el Congrés Internacional de Dones contra la Guerra i el Feixisme.

Una lluita antifeixista i feminista amb la qual es comprometrà totalment. De manera que, "*cautiva y desarmada*", haurà d'enfrontar-se a la dura repressió franquista.

La PEDAGOGIA DE LA MEMÒRIA ens recorda els crims contra els drets humans i la repressió que exerciren les dictadures. La franquista exercí sobre Empar una triple repressió: pèrdua de llibertat, expulsió de la professió i legislació marcada pel gènere que la perjudicà en la vida afectiva.

La seua lluita antifeixista provocà que fora detinguda el 10 d'abril de 1939 per un escamot de Falange a sa casa, on s'havien traslladat a viure Lluïsa Agut Armer i Enriqueta Armer Pons, germana i mare de la mestra i companya del Partit Comunista Enriqueta Agut. Totes tres van ser ingressades a la presó de dones i al Convent de Santa Clara.

En aquestes presons va coincidir amb les mestres Francisca Sanchis i Genoveva Pons, la inspectora Àngela Sempere, la normalista Carmen García de Castro... un grup d'intel·lectuals que organitzaren escoles, representacions teatrals per a les preses... Mestres en tot moment, espai i circumstància.

A Empar, Enriqueta i Lluïsa els van incoar un mateix procediment sumaríssim d'urgència, instruït pel jutge comandant d'infanteria Manuel Vázquez Codina. Vicente Giner Boira era secretari del Tribunal.

El mes d'agost de 1939 compareix davant del Consell de Guerra Permanent, presidit pel coronel Batlle. La Fiscalia de Guerra l'acusava de *"propaganda comunista; relacionada con elementos rusos internacionales, perteneció al Comité de mujeres antifascistas, era pariente de Francés, el que fue Jefe del SIM rojo, perteneciendo la procesada al mismo y a las órdenes directas de su Jefe. La Calificación penal es delito de adhesión a la rebelión, con la circunstancia agravante de perversidad y trascendencia del daño, por lo que se pide la pena de MUERTE"*. La defensa va al·legar que els fets no estaven demostrats i el veredict va ser d'absolució. Era l'11 de setembre de 1939.

Com va viure Empar els dies condemnada a mort? Quin patiment psicològic tan enorme va patir? Quin règim és capaç d'una tortura semblant?

Malgrat l'absolució, l'expedient va tornar al jutjat militar per al procés de revisió i d'ampliació de diligències. Continua empresonada fins al novembre de 1941, quan la deixen eixir en llibertat condicional. Però tornà a la presó en 1947. Es va permetre fer manifestacions contra el Govern amb motiu de la convocatòria del referèndum sobre *"la Sucesión en la Jefatura del Estado"* actitud que li costà que el governador civil, Ramón Laporta Girón, *camisa vieja* de Falange, li imposara una sanció de 30 dies d'arrest i una multa de 1.000 pessetes. Trenta dies que va estar, de nou, empresonada.

Cal dir que la repressió franquista es basa en una pedagogia de la por en què la repressió n'és la part principal. Una repressió irracional que es basa en dos principis antidemocràtics: tothom és culpable mentre no se'n demostre la innocència i, a més, diversos tribunals poden jutjar pels mateixos càrrecs. Empar, de manera paral·lela al procediment militar, va ser sotmesa a depuració com a membre del funcionariat docent.

Amputar, segar, purificar... era l'objectiu que calia assolir. I vora el 27% dels 2.500 mestres que exercien en la província de València van ser sancionats i el 9% expulsats de la professió. Tot els docents van veure com els obrien expedients de depuració a càrrec de les comissions depuradores respectives. La que li va tocar a Empar, presidida per Francisco

Morote i de la qual era secretària la inspectora teresiana Mariana Ruiz Vallecillo, va fer la proposta de sanció de *“separación definitiva del servicio, causando baja en el escalafón”*. Ratificada per la *Comisión Superior de Depuración* de Madrid, es publica en 1941. Per dues vegades li’n deneguen la revisió, malgrat que en 1953 aporta abundant documentació a favor seu signada per autoritats civils i religioses de Múrcia i València. En 1963 la revisió diu: *“separada del Servicio más de veinte años, su buena conducta actual y el tener más de 62 años aconsejan proponer su rehabilitación con la imposición de las adecuadas sanciones. Revisado, dejando sin efecto la O.M. de 1941, que la separaba del Servicio, siendo reintegrada al mismo con traslado dentro de la provincia durante cinco años e inhabilitación para ejercer cargos directivos y de confianza”*. No li van reconèixer els triennis meritats en els vint-i-tres anys transcorreguts.

La depuració ha aconseguit escapçar el món del magisteri i la destrucció del model de dona ciutadana republicana. La quantitat de mestres sancionats homes va ser més alta, però a elles els endossaren més càrrecs religiosos i morals. Però no es parla de la manera com el sistema patriarcal, còmplice del nacionalcatolicisme, va afectar les dones en la repressió. Cal recordar que, **marcada pel segell de gènere, la vida afectiva quedà afectada per aquesta repressió**. Empar era casada, des de 1928, amb Maximilià Thous, i es divorciaren en 1938. Però el franquisme va derogar la llei republicana del divorci i, per tant, va continuar legalment casada fins a l’any 1957, quan va quedar vídua.

Si haguera volgut refer la vida amb un altre home, no hauria pogut fer-ho fins als 56 anys perquè les lleis de 1942 i 1944 castigaven l’adulteri de les dones, en qualsevol circumstància, amb penes de fins a sis anys de presó. En el cas dels homes, només es considerava adulteri si vivien de manera pública i notòria amb una altra dona. La llei de repressió de l’adulteri es va mantenir vigent fins a 1978 i es derogà gràcies a l’acció del moviment feminista.

Van ser **ANYS EN NEGRE**. L’expulsió del magisteri la va confinar en un llarg exili interior dins de la seua pròpia ciutat, del qual intentà sobreposar-se amb una faena com a administrativa en el Negociat d’Empadronament de l’Ajuntament de València, d’on la van expulsar després dels incidents de 1947.

L’any 1948 començà a treballar als establiments Noel. I en 1954 escrivia:

“Me noto envejecida y como clásica mujer, aunque no demasiado presumida, lo siento. Creo que muchas veces hemos hecho el comentario de los años de nuestra vida que estaban en, iba a decir blanco, NEGRO. Y la nostalgia de lo agradable, no vivido y de lo adverso, demasiado vivido, provocan una rebelión interior que no se puede evitar. Mi mayor preocupación actual es

*evitarles sinsabores a mis descendientes, cuyas inquietudes y alegrías comparto, y **procurarles la felicidad que yo hubiera deseado para mí***".

Empar Navarro té 63 anys quan reprèn la professió de docent i ho fa a l'escola de la població d'Albalat dels Sorells. La seua darrera escola va ser a la seua estimada Murla, la població d'origen de sa mare i on havia viscut estius i èpoques de felicitat. Allí es jubilarà en 1970, encara que en 1981 participà en un acte de l'Ajuntament de València que commemorava el 50 aniversari del dret a vot de les dones.

Empar es definia a si mateixa com un parallamps que procurava posar l'ànima en tot: "*Te escucho con toda mi alma y procuraré siempre responder con ella, como lo he hecho durante toda mi vida con todo el mundo. Aunque con ello he atraído (siempre pararrayos) muchos disgustos y muchas decepciones, no pienso rectificar, porque esa forma de proceder es casi mi propia esencia*".

Empar, una dona parallamps, vital, alegre... quatre voltes rebel, apassionada pel seu ofici de mestra, defensora d'una pedagogia formadora de caps i cors, de l'ús i l'ensenyament del valencià, del compromís amb la lluita antifeixista, membre d'un llinatge de mestres del qual formen part Maria Carbonell, Carme Doménech, Carme Miquel, Empar Granell i tantes i tantes altres mestres renovadores de les quals volem seguir les petjades.

Consulteu l'obra *Mestres valencianes republicanes*, de M. Carme Agulló Díaz, editada per la Universitat de València.

LUCÍA SÁNCHEZ SAORNIL I EL COMPROMÍS AMB LA CULTURA I LA LLIBERTAT

Lucía Sánchez Saornil va nèixer a Madrid el 13 de desembre de 1895. El 1916 comença a treballar a la Compañía Telefónica, faena que compaginava amb els estudis de pintura a l'Acadèmia de Belles Arts de San Fernando i amb el cultiu de la seua vocació literària. De procedència proletària, no va participar en els cercles intel·lectuals burgesos on es van formar els escriptors del grup del 27. Era autodidacta i una entusiasta lectora de poesia.

Els primers poemes de Lucia apareixen el 1916 a *Los Quijotes*. Eren poemes sensuals, audaçs, apassionats: "*Motivos triunfales*": *...Un jardín luminoso, una fuente sonora / desmayados los cuerpos en la luz violeta...*

Cap a 1918-1919 comença el moviment ultraista a l'Estat espanyol. Lucía continua escrivint poesia en la línia noucentista, que alterna amb poemes en l'estètica d'avantguarda de l'ultraisme i en publica uns quants en les revistes *Cervantes*, *Grecia*, *Ultra*, *Tableros*, *Plural* i *Grande Guiñol*. Va ser l'única dona que participà activament en l'ultraisme. Signava els poemes amb el pseudònim de Luciano de San-Saor. "*Crepúsculo sensual*", "*Poema en el agua*"... *íbamos trillando estrellas... Tus manos iban a la caza / de estrellas partidas / pero ellas se burlaban / escurriéndose entre tus dedos abiertos.*

A partir d'una vaga a Telefónica es comença a interessar pels ideals anarquistes i pels moviments d'emancipació femenina.

El 1927 es trasllada a València. Col·labora en publicacions llibertàries com ara *Tierra y Libertad*, *Solidaridad Obrera* de Barcelona y *C.N.T.* de Madrid, on va ser secretària de redacció a partir del 1933. Va ser una militant activa, conscient que el problema de la dona proletària en la societat burgesa era específic i diferent del problema de l'home proletari. L'any 1936, juntament amb Amparo Poch i Mercedes Comaposada, funda el moviment llibertari feminista *Mujeres Libres*. Sara Berenguer deia: "*Lucía era el alma de la Federación Mujeres Libres. Mujer sumamente enérgica y convincente; cuando hablaba, nosotras, que éramos más jóvenes, quedábamos impresionadas. En los primeros tiempos de la guerra se desplazó a los frentes para hacer periodismo*".

Va ser secretària del Consell General de Solidaritat Internacional Antifeixista (SIA), des d'on va escriure a Dolores Ibárruri que la negativa a integrar-se en el front únic antifeixista era perquè considerava que Dones Lliures tenia la personalitat pròpia d'una organització revolucionària, amb objectius concrets i una clara consciència de la seua missió, missió que anava més enllà de l'antifeixisme.

En 1937 publica el *Romancero de mujeres libres*, dedicat als qui havien caigut per la llibertat. És autora de la lletra de l'himne de *Mujeres libres* i de diversos escrits de lluita com

ara "El 19 de Julio": la vida se paró en seco / en la ciudad y en la aldea; / se enfrió el horno del pan / y sobre el trigo la muela...

Els seus escrits eren sempre audaços i enclouïen una gran força revolucionària. Ahora, les seues paraules comunicaven sentiments i emocions, com descriu en "La estepa castellana", en la revista *Mujeres Libres*, de maig de 1936: "La muchacha que está frente a nosotros es menuda y rechupada como esta tierra de Castilla; como ella, seca y hosca por fuera, pero allá adentro se adivina una entraña caliente, una entraña femenina que late con ritmo universal. Le hemos hablado cálida, fraternalmente, y esta mujer nos ha mirado con una ternura sorprendida...".

En 1937 es trasllada a València, amb la redacció de la revista *Umbral*, on exerceix de cap de redacció, i coneix América Barroso. A final de 1937, la revista *Umbral* passa a editar-se a Barcelona i Lucía fixa la residència en aquesta ciutat.

El gener de 1939 ha de fugir a França, com milers de refugiats més. Va anar a parar a Perpinyà, al mateix camp que Frederica Montseny, després va anar a París i d'allà a Montalban. El 1941-1942 va travessar clandestinament la frontera francesa i anà a Madrid, però en ser descoberta es va refugiar a València, on vivia la família d'América Barroso, i hagué de treballar en diverses activitats de subsistència com ara pintar quadres, ventalls, etc.

Lucía va morir a València el 2 de juny de 1970 i, sobre la tomba, América Barroso hi va posar "¿Pero... es verdad que la esperanza ha muerto?" primer vers del primer dels poemes "Sonetos de la desesperanza".

Biografia redactada per Pilar Molina Beneyto. El nostre més sincer agraïment.

MANUELA SOLÍS I CLARÁS: BATXILLERA I DOCTORA EN MEDICINA

Manuela Solís estudià el batxillerat a l'Institut Lluís Vives de València. Amb notes excel·lents, aconseguí el títol el mes de juliol de 1882. Fou una de les primeres valencianes a obtenir-lo. També fou pionera a matricular-se a la Facultat de Medicina, en 1882, la primera dona que es matriculava a la Universitat de València. Malgrat les dificultats que altres dones com Concepción Alexandre tingueren per a accedir a les aules, el fet que dos germans cursaren també la mateixa carrera, pensem que va influir en més normalitat a l'hora de cursar els seus estudis, que finalitzarà de manera brillant aconseguint el grau de llicenciatura en 1889.

La formació que va rebre fou excepcional. Cal recordar que fou deixeble de catedràtics com Peregrín Casanova i Ramon y Cajal, dels quals parlà amb respecte i admiració anys després. Una vegada llicenciada, es trasllada a Madrid a treballar i fer pràctiques a l'Institut de Terapèutica Operatòria, que funcionava com a escola quirúrgica de postgrau a l'Hospital de la Princesa. Conegut com a Institut Rubio, perquè el fundador va ser el metge i republicà Federico Rubio y Galí, proporcionava una formació en medicina d'autèntica avantguarda, al mateix temps que feia tasques d'assistència social. Allí Manuela Solís treballà a les infermeries dels doctors Gutiérrez i Soler.

A l'Institut coneix qui seria el seu marit, el doctor Reyes Romero. Torna a València i obri consulta al carrer de Colom, davant del carrer de Pizarro. L'any 1892 va ser tot un esdeveniment el fet que una dona obrira consulta.

Desitjant aprofundir coneixements, es trasllada a París, on treballa en la Clínica de Parts de la Facultat de Medicina. A la tornada, cursa el doctorat a Madrid, l'any 1905 obté el grau de Doctora en Medicina i Cirurgia i s'especialitza en ginecologia. El mes d'abril de 1906 és escollida membre de la Societat Ginecològica Espanyola. Combina les tasques clíniques amb la recerca i obri una consulta als carrers de San Mateo i Fuencarral de Madrid.

El 1907 publica el seu primer llibre, prologat, de manera laudatòria, pel seu antic mestre el doctor Santiago Ramón y Cajal. Una publicació al voltant de l'embaràs i de la higiene infantil escrit amb afany divulgatiu, en un intent que les dones, en especial les mares, seguiren consells de caràcter higiènic en l'embaràs i en els primers anys de vida dels fills.

Manuela Solís, de tarannà moderat, no va participar de manera activa en política ni en reivindicacions de caràcter feminista, però preocupada per la divulgació científica i l'assistència social, formà part activa del Comitè Femení d'Higiene Popular relacionat amb el Col·legi de Metges, un organisme caracteritzat pel caràcter beneficoassistencial, que crearà centres per als més menuts i colònies, organitzarà concursos de tota classe per a fomentar la higiene infantil i confeccionar peces de roba... com també conferències dedicades, en especial, a les mares treballadores, com la que pronuncià amb el títol "Higiene de l'embaràs".

Vegeu el documental següent:

https://www.apuntmedia.es/programes/valentes/temporada-1/23-07-2018-manuela-solis-1862-1910_134_1392733.html